

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОДІАГНОСТИКИ ОБДАРОВАНОСТІ

Д. К. Корольов

Постановка проблеми. В розвинених країнах виявленню та розвитку обдарованості приділяється значна увага з боку науковців, освітян, батьків, держави. Інтеграція України до європейського освітнього простору вимагає впровадження світових освітніх стандартів, в тому числі щодо підтримання обдарованих, отже, розвитку теорії та практики психодіагностики обдарованості. В даному напрямі важливим є як визначення системи діагностичних конструктів, що мають бути покладені в основу ідентифікації обдарованості, так і розробка принципів та інструментарію, що використовуватимуться у цьому процесі. Враховуючи, що в Європі діють високі вимоги щодо психометричних якостей, стандартизованості діагностичних інструментів та етики їх використання, зазначені моменти є найбільшими проблемами, над вирішенням яких слід працювати вітчизняним науковцям та практикам.

Входження України до європейського освітнього простору передбачає впровадження системи міжнародного незалежного оцінювання якості освіти, метою якої буде встановлення відповідності рівня підготовки у вітчизняних вищих навчальних закладах до європейських освітніх вимог. Основним критерієм, за яким здійснюватиметься зазначене оцінювання, стане сформованість відповідних фаху компетентностей, що інтегруватимуть надбані студентами знання, вміння, навички та досвід їхнього використання. В результаті вищі навчальні заклади прагнутимуть не стільки до покращання формальних показників якості професорсько-викладацького складу та зміцнення матеріально-технічної бази, скільки до максимально можливого зростання рівня навчальних досягнень студентів. Зазначене зростання можливо здійснити насамперед за рахунок обдарованих студентів, пошук та розвиток потенціалу яких стане умовою конкурентноздатності вищого навчального закладу. Відповідно зростатиме попит на ефективні інструменти психодіагностики обдарованості.

В цих умовах важливо забезпечити створення та використання з метою контролю навчальних досягнень студентів

інструментів, що оцінюватимуть не лише знання окремих фактів та володіння базовими навичками, а й визначатимуть сформованість узагальнених інтегральних компетентностей, пов'язаних із критичним, аналітичним та самостійним мисленням, вмінням планувати та здійснювати цілісну професійну діяльність у ситуаціях, наближених до реальних. Враховуючи, що характер та спрямованість оцінювання в освіті виконують регулятивну функцію щодо розвитку у суб'єктів навчання тих або інших компетентностей, такий підхід стимулюватиме розвиток обдарованості студентів.

Вирішення окреслених суспільно важливих проблем неможливе без аналізу методологічних засад психодіагностики обдарованості, напрацьованих у світовій психологічній науці. Дещо в цьому напрямі вже зроблено. Так, Л.Ф.Бурлачук досліджує методологічні основи європейської та американської психодіагностики як такої [1]. В.М.Дружинін пропонує аналіз підходів до діагностики інтелекту та креативності [2]. Проте принципи, на яких має ґрунтуватися психодіагностика обдарованості, достатньою мірою теоретично не рефлектуються.

Мета роботи — визначити принципи психодіагностики обдарованості.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Аналіз останніх публікацій зарубіжних науковців свідчить, що у західній психологічній науці виявлення обдарованих осіб за допомогою засобів психодіагностики прийнято позначати терміном ідентифікація. Зазначене поняття є специфічним для психодіагностики обдарованості як галузі психологічної науки. Воно вказує на необхідність відмови від дискретної діагностики окремих якостей та прагнення до цілісного підходу у виявленні прихованого потенціалу обдарованих.

Зарубіжні дослідники підкреслюють, що завдання ідентифікації обдарованості має вкрай складний характер. Навіть висувуються припущення, що потенціал до прояву обдарованості може бути невимірюваним [7]. Однією з причин цього є наявність різноманітних визначень обдарованості та підходів до її трактування. Деякі з них передбачають специфічні процедури виявлення обдарованості. Зокрема, йдеться про стандартизовані тести інтелекту, дослідження перебігу когнітивних процесів, оцінку продуктів творчості. Кожна з перелічених процедур надає

можливість ідентифікувати лише певну частину популяції обдарованих, залишаючи інших поза увагою [4]. В підсумку кожний з існуючих підходів зазнає серйозної критики [8].

Психодіагностика обдарованості трактується переважно як виявлення рівня розвитку здібностей, насамперед рівня розвитку загального інтелекту та креативності. Проте загальною тенденцією є прагнення розширити спектр конструктів, що діагностуються. Таке розширення може здійснюватись як за рахунок чисельних особистісних якостей, що вважаються властивими для обдарованих, так і за рахунок гіпотетичних психофізіологічних процесів, що знаходяться в основі обдарованості.

Зокрема, К. Дабровскі запропонував поняття про надзбудливість, що на рівні свідомості розглядається як підвищена інтенсивність переживання світу та має місце у психомоторній, сенсорній, імажинативній, інтелектуальній та емоційній сферах. У психомоторній сфері надзбудливість проявляється у надлишку енергії організму, що реалізується у бажанні рухатись, швидких розмовах, підвищеній здатності бути активним, імпульсивності, прагненні до дій, відсутності спокою. Сенсорна надзбудливість переживається як збільшене бажання чуттєвих задоволень, комфорту та розкоші, прагнення бути об'єктом захоплення та уваги, насолоджуватись прекрасними речами, ювелірними прикрасами, літературними творами тощо. Інші прояви включають прості сенсорні задоволення: від смаку, дотику, запаху. Імажинативна надзбудливість в її найчистішій формі проявляється у жвавості уяви, багатих асоціаціях, використанні метафор, яскравих та чітких візуалізаціях (реальних або уявних об'єктів), винахідливості. Іншими формами прояву даної характеристики є жваві та деталізовані мрії та сновидіння, страх невідомого, пристрасть до фантазій, чарівних казок та поетичної творчості. Інтелектуальна надзбудливість проявляється у наполегливому зверненні до глибоких питань, прагненні до знань, відкриттів, теоретичного аналізу та синтезу, спостережливості, незалежності думок, що нерідко виражається у критицизмі, символічному мисленні та здатності до пошуку знань, правди. Інтелектуальну надзбудливість слід відрізнити від рівня інтелекту: інтелект проявляється у здатності вирішувати проблеми, інтелектуальна надзбудливість — у любові до вирішення проблем. Емоційна надзбудливість є способом переживання ставлень та проявляється у прив'язаності до людей,

речей, місць або в ставленні до самого себе. Ця якість втілюється у глибоких міжособистісних стосунках, потужній емоційній пам'яті, занепокоєності смертю, співчутті та відповідальності, депресії, потребі у безпеці, скромності, турботливості [4].

Провідними методами ідентифікації обдарованості в зарубіжній психології є стандартизовані тести інтелекту та здібностей, експертна оцінка, академічна успішність, оціночні переліки та опитувальники [7].

Більшість авторів вважають доцільним здійснювати психодіагностику обдарованості за допомогою декількох методик, спрямованих на вимір одного й того ж конструкта, що дозволяє уникнути похибок, пов'язаних зі специфікою використовуваного інструмента. Враховуючи важливість правильної ідентифікації обдарованості, варто відмовитись від економії коштів та часу шляхом застосування для виміру певної змінної лише однієї методики. Слід зважати на те, що певний інструмент може моделювати тестову ситуацію, що не дозволяє проявитись найрозвиненішим здібностям досліджуваного. Отже, це призведе до неможливості його кваліфікації як обдарованого [9].

В якості комплексного методу ідентифікації обдарованості пропонується метод портфоліо, що передбачає аналіз найрізноманітнішої інформації щодо особи: даних спостереження, відеозапису, інтерв'ю, групових дискусій, продуктів діяльності — творів, малюнків, інших витворів мистецтва тощо, відомостей від членів родини [7].

Певна частина зарубіжних науковців критикують підхід до визначення обдарованості лише засобами стандартизованих тестів, оскільки вважається, що це виключає з розгляду значну частину потенційно обдарованих. В якості альтернативного підходу найширше визнання отримала модель ідентифікації обдарованості Дж. Рензуллі. Він заперечує можливість наперед визначити, хто є обдарованим. Навпаки, Дж. Рензуллі стверджує, що обдарована поведінка може бути розвинена в особи, яка не обов'язково отримує найвищі показники за стандартизованими тестами, та застерігає від припущення, що певна процедура дозволить ідентифікувати обдарованих, які є та завжди будуть такими. Стверджується, що обдарована поведінка може бути розвинена в деяких осіб в деякий момент часу в деяких обставинах. Таким чином, обдарованість слід трактувати не як природний дар, а як звання, що заробляється.

Звідси постає завдання збагачення діяльності, ситуацій та програм, в яких може проявитись обдарована поведінка, та до яких можливо залучити значно більшу кількість осіб [8].

Вивчення робіт зарубіжних дослідників, їх порівняльний аналіз з наявними у вітчизняній науці підходами надають можливість запропонувати попередні формулювання принципів психодіагностики обдарованості.

Принцип цілісності передбачає, що обдарованість як складний системний феномен має адекватним чином діагностуватись. Мабуть, не знайдеться дослідника, який би оспорював цей принцип в загальному вигляді, проте на практиці виникають значні труднощі з його реалізацією. Остання може здійснюватись за двома напрямками. Один з них — аналітичний — простіший та ближчий до традиційного наукового підходу, другий — синтетичний. Аналітичний шлях передбачає розчленування явища на складові та дослідження кожної з них окремо з наміром у подальшому скласти з мозаїки отриманих результатів цілісну картинку. Такий підхід — загальна закономірність наукового пізнання.

Як вказує В.П.Зінченко, наука після відокремлення від культури втратила синкретизм. Але коли наука досягла строгості і чистоти, то вона зіткнулась із проблемою, яку не можна розв'язати — проблемою сполучення роз'єданого. Адже якщо ми розірвали щось спочатку, то ніколи в майбутньому не знайдемо точки, де зможемо його з'єднати. Навіть використання системного аналізу, який претендує на синтез знань про об'єкт, що вивчається, на відтворення його цілісності і багатоманітності, приводить до побудови абстрактної концептуальної схеми живої реальності [3, с. 56-57].

Наприклад, за допомогою стандартизованих психодіагностичних методик встановлено, що особа володіє таким-то рівнем інтелекту, креативності, відкритості досвіду та екстраверсії. Однак що говорять ці дані про те, яким чином функціонує цілісна психічна система досліджуваного, як це сприяє прояву особливих досягнень у тих або інших сферах його життєдіяльності?

Відповісти на ці питання легше, якщо звернутись до синтетичного підходу, який вимагає побудови психодіагностичної ситуації, що близька до ситуації реальної діяльності, з метою дослідження здатності виконувати цю діяльність на тому або

іншому рівні. При дослідженні обдарованості, враховуючи багатоманітність її факторів та складність їх взаємодії, саме такий підхід є продуктивним. Однак його впровадження обмежується тим, що не завжди відомо, яку саме діяльність, де може проявитись обдарованість, слід моделювати, або як саме це зробити.

Принцип комплексності вимагає розширення діапазону діагностованих конструктів. Психодіагностика обдарованості трактується переважно як виявлення рівня розвитку здібностей, насамперед рівня розвитку загального інтелекту та креативності. Проте загальною тенденцією є прагнення розширити спектр конструктів, що діагностуються. Таке розширення може здійснюватись як за рахунок чисельних особистісних якостей, що вважаються властивими для обдарованих, так і за рахунок гіпотетичних психофізіологічних процесів, що знаходяться в основі обдарованості.

Принцип надійності вимагає здійснювати діагностику певного конструкту не однією, а двома або більше методиками. Кожна методика має похибку вимірювання. Отже, внаслідок дії випадкових факторів з великою ймовірністю виникають помилки у психодіагностичному висновку. З метою уникнення таких випадків слід застосовувати дві методики, відмінні за реалізованим у них підходом. Зазначене правильне щодо будь-якої діагностичної ситуації, але особливої актуальності набуває при дослідженні обдарованості, враховуючи складність та значущість цього феномену та велику “ціну” діагностичних помилок.

Принцип компліментарності діагностичних підходів передбачає застосування для дослідження обдарованості методик, заснованих на взаємодоповнювальних діагностичних принципах, зокрема, стандартизованих та нестандартизованих інструментів. Необхідність цього обумовлюється індивідуалізованістю структури обдарованості, отже, великою ймовірністю невідповідності діагностичної моделі конкретної методики до специфіки обдарованості даного досліджуваного, що не дасть можливості ідентифікувати його як обдарованого.

Принцип компаративної діагностики актуальної та потенційної обдарованості вимагає здійснення порівняльного аналізу, з одного боку, рівня розвитку когнітивних і особистісних передумов обдарованості, з іншого – досягнень, в тому числі особливих досягнень, в яких обдарованість проявляється.

Невідповідність між цими двома рядами даних в одних випадках може дозволити зрозуміти, що саме сприяє реалізації обдарованості, а в інших – що заважає досягненням за наявності особистісних передумов для цього.

Такий підхід заснований на визначенні обдарованості як інтегральної властивості особистості, що проявляється в особливих досягненнях. Проте навіть обдаровані учні та студенти зазвичай ще не мають суспільно визнаних об'єктивних особливих досягнень. Отже, для кваліфікації актуальної обдарованості доводиться звертатись до критеріїв успішності діяльності, зокрема, академічної успішності, та до експертної оцінки викладачів, товаришів, батьків.

Використання оцінок викладачів з метою відбору учнів та студентів для програм для обдарованих є давньою практикою. Проте такий підхід не є безперечним. Покращити результативність зазначеної процедури можна використовуючи рейтинги, засновані на специфічних характеристиках обдарованих учнів, а не на загальних судженнях викладачів щодо рівня обдарованості кожного учня [6, с. 69].

Іншим недооціненим джерелом важливої інформації є судження батьків. Батьки зазвичай більш інформовані щодо раннього когнітивного розвитку, креативності, лідерства, моторної координації, енергії, наполегливості та інших характеристик їхніх дітей, що нелегко ідентифікувати в освітньому середовищі. Проте судження батьків слід використовувати з обережністю, адже вони, в одних випадках, можуть не помічати раннього розвитку, здібностей та талантів своїх дітей, в інших випадках — переоцінювати або недооцінювати своїх нащадків. Як і у випадку з викладачами, збільшити достовірність оцінок батьків допомагає визначення поведінкових характеристик обдарованих [6, с. 70].

Шкала оцінювання поведінкових характеристик кращих учнів, запропонована Дж. Рензулі, Л. Смітом та ін., передбачає оцінку таких сфер, як навчання, креативність, лідерство та мотивація за допомогою шестибальної шкали від “1 – ніколи” до “6 - завжди” [5; 6, с. 70].

Наведемо деякі пункти, включені до зазначеної шкали:

I. Навчання.

Великий словниковий запас.

Здатність узагальнювати.

Володіння специфічною інформацією.

Здатність схоплювати принципи.
Різнобічні дорослі інтереси.
Розуміння причинно-наслідкових зв'язків.
Аналітичні розумові здібності.
Володіння різноманітною інформацією.
Здатність оперувати абстракціями.
Відтворення фактичної інформації.
Точні спостереження.
Здатність усвідомлювати та визначати пріоритети у цілях.
Здатність переносити надбані вміння у нові ситуації.

II. Креативність.

Здатність до образного мислення.
Гумор.
Незвичні відповіді.
Естетична зацікавленість.
Ризикованість.
Продуктування багатоманітності ідей та рішень.
Висока оцінка гумору.
Адаптація та модифікація предметів та ідей.
Багатство ідей.
Фантазування.
Нонконформізм.

III. Лідерство.

Відповідальна поведінка.
Повага з боку товаришів.
Комунікативні здібності.
Самоприйняття.
Здатність організовувати та структурувати.
Кооперативна поведінка.
Схильність до спрямованої активності.
Багате та жваве мовлення.

IV. Мотивація.

Здатність до концентрації.
Самостійність у навчанні.
Тривалий інтерес до певних речей.
Наполегливість у пошуку інформації.
Наполеглива праця над завданнями.
Прийняття особистої відповідальності.
Здатність доводити справи до кінця.

Велике залучення.

Прийняття довготривалих проектів.

Наполегливість у досягненні мети.

Мала потреба у зовнішній мотивації [6, с. 74-75].

Принцип позитивної діагностики означає, що підставою для психодіагностичного висновку є лише позитивні результати обстеження, що свідчать про обдарованість досліджуваного. На відміну, наприклад, від діагностики інтелекту негативні результати ідентифікації обдарованості говорять не про її відсутність, а лише про те, що її не вдалося виявити. В даному випадку ситуація аналогічна тій, що складається при діагностиці креативності. Як зазначає В.М.Дружинін, у дослідженні можна лише створити умови для прояву креативності, але гарантовано спровокувати такий прояв неможливо навіть у висококреативної особи [2].

Виходячи з вищевикладеного, слід говорити, що хтось проявляє обдарованість, але не можна стверджувати, що певна особа необдарована.

Принцип динамічної діагностики передбачає дослідження часових змін проявів обдарованості. Справа не лише в тому, що дослідження динаміки певної психічної властивості на відміну від одноразового обстеження надає можливість більш точного прогнозу, а й в тому, що обдарованість — неврівноважена система. Вона не може тривалий час знаходитись у стабільному незмінному стані: обдарованість може розвиватись, якщо для її розвитку докладаються відповідні зусилля, або зникати, якщо таких зусиль не здійснюється. З викладеним узгоджується думка Дж. Рензуллі, який вважає, що обдарованість слід трактувати не як природний дар, а як звання, що заробляється [8]. Таким чином, напрям та швидкість змін досягнень особи є чи не найважливішою характеристикою обдарованості.

Принцип єдності діагностики та розвитку в загальному вигляді спирається на роботи Л.С.Виготського. Зазначений принцип є особливо актуальним щодо психодіагностики обдарованості: не лише тому, що обдарованість важливо розвивати всіма можливими засобами, а й тому, що чутливість до розвивальних впливів є відмітною ознакою обдарованості.

Висновки. Узагальнення наявних у вітчизняній та зарубіжній науці напрацювань надає можливість виділити такі принципи психодіагностики обдарованості: цілісність, комплексність,

надійність, компліментарність діагностичних підходів, компаративної діагностики актуальної та потенційної обдарованості, позитивної діагностики, динамічної діагностики, єдності діагностики та розвитку. Зміст та формулювання зазначених принципів потребують перевірки та уточнення в процесі подальших теоретичних та емпіричних досліджень.

Резюме

В статье автор анализирует методологические принципы психодиагностики одаренности: целостность, комплексность, надежность, комплиментарность диагностических подходов, компаративной диагностики актуальной и потенциальной одаренности, позитивной диагностики, динамичной диагностики, единства диагностики и развития. Подчеркивается, что предложенные выводы являются предыдущими, вследствие чего необходимы дальнейшие теоретические и эмпирические исследования в данном направлении.

Summary

The author analyze methodological principles of giftedness identification: integrity, complexity and reliability assessment procedures, using complementary assessment principles, comparative analyzes of actual and potential giftedness, only positive assessment conclusions, dynamic psychodiagnostics, unity of psychodiagnostics and development. Author's conclusions are hypothetical, thus, future theoretical and empirical research are needed.

Література

1. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.
2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 368 с.
3. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама) // Вопросы психологии. – 1992. – №3-4. – С. 50-60.
4. Ackerman C. M., Paulus L. E. Identifying gifted adolescents using personality characteristics: Dabrowski's overexcitabilities // Roeper Review.– 1997. – Vol. 19, № 4. – P. 34–43.

5. Burke J. P., Haworth C. E., Ware W. B. Scale for rating behavioral characteristics of superiors students: An investigation of factor structure // *The Journal of special education*. – 1982. – Vol. 16, № 4. – P. 477–485.
6. Chan D. W. Exploring identification procedures of gifted students by teacher ratings: parent ratings and student self-reports in Hong Kong // *High Ability Studies*. – 2000. – Vol. 11, № 1. – P. 69–82.
7. Hadaway N., Marek-Schroer M. Multidimensional assessment of the gifted minority student // *Roeper Review*. –1992. Vol. 15, № 2. – P. 71–83.
8. MacRae L., Lupart J. Identifying gifted and talented students // *Roeper Review*. – 1991. – Vol. 14, № 2. – P. 60–70.
9. Tyler-Wood T., Carri L. Identification of gifted children: The effectiveness of various measures of cognitive ability // *Roeper Review*. – 1991. – Vol. 14, № 2. – P. 59–67.